

'an etrafında şekillendirilirdi. Yazı alıştırmalarında günümüz okullarındaki fişleri andıracak şekilde bazı Kur'an âyetleri kullanılırdı. Ancak âyetlerin tahrifinden korkulduğu ve lafza-i celâlin silinmesi çirkin görüldüğü için bazı şiirlerle güzel sözler de bu maksatla kullanılmıştır. Genelde mektepler okuma yazma ve Kur'an eğitimi verenlerle dil vb. hususlar üzerine eğitim verenler olmak üzere ikiye ayrılıyordu (Ahmed Çelebi, s. 36 vd.). Mekteplerin eğitim tarihi açısından erken sayılabilecek bir dönemde çok ileri birtakım metotlar geliştirdiği görülmektedir. Meselâ günümüzdeki zekâ testi sonuçlarına göre eğitim verilmesi gibi öğrencilere zekâ ve kabiliyetlerine göre ders veriliyor, öğrenciyi henüz tahsil hayatının başında iken bıkkınlığa ve ümitsizliğe düşürmemeye gayret gösteriliyordu. Başarılı olan öğrencilere caddelerde resmiğeçit yaptırılır ve üzerlerine badem vb. atılarak öğrenciler ödüllendirilirdi.

Mektep muallimliği bir dönem için horlanmıştır. Bunda bir kısmının bilgilerinin sathiliği, bir kısmının savaştan kaçma gibi sebeplerle bu mesleğe girmesi, bir kısmının da çocuksu davranışları sergilemesi rol oynamıştır. Adam Mez muallimlerin horlanmasında Yunan menşeli rivayetlerin etkisinin bulunduğunu, çünkü onların öğretmeni gülünç şahsiyetlerden biri saydığını söyler (*el-Hağâretü'l-İslâmiyye*, I, 260). Fıkıh âlimleri her dönemde görülün, öğrenci-öğretmen ilişkilerindeki bazı problemler konusunda görüş bildirmişlerdir. Meselâ kendisi de öğrenimine bir küttâbda başlayan İmam Şâfiî, öğretmenin talebesini te'dib için dövmesi ve ölümüne sebep olması halinde diyet ödemesi gerektiğinden söz eder (*el-Üm*, VI, 173). Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî el-Kazvî'nin bir rivayetine göre Hz. Peygamber, Allah Teâlâ'nın kıyamet gününde yüzlerine bakmayacağı, tezkiye etmeyeceği ve horlayıcı bir azaba sokacağı üç sınıf insanın ilki olarak yetim çocuğa gücünün yetmeyeceği ödevler vererek onu ezen küttâb muallimini sayar (*et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn*, II, 127). Muallimlere ödenen ücretler sınırlandırılmamış, çocuk velisinin malî gücüne bırakılmıştır. Halifelerin, büyük devlet adamlarının ve bazı zenginlerin çocuklarına saray ve konaklarda ders veren müderrislerin aldıkları ücretler çok yüksek olabiliyordu. Onlar için sıbyan muallimi tabiri kullanılmazdı. Sıbyan muallimlerinin ücretleri zaman zaman yetersiz kalmıştır. Meselâ Sicilya'daki mektep muallimlerinin çoğunun yılda

10 dinarı geçmeyen bir maaşla çalıştığı bilinmektedir (Ahmed Çelebi, s. 241).

Mektepleri genellikle halifeler, sultanlar, yüksek dereceli devlet memurları ve zenginler bina eder, öğrenim masrafları için vakıflar kurarlardı. Birçok yerde yetimlere mahsus özel mekteplerin yapıldığı görülmektedir (İbn Kesîr, XIV, 81, 158). Kargaşa dönemlerinden mektepler de olumsuz etkilenmiştir. Taberî, 290 (903) yılı olaylarıyla ilgili olarak Karmatîler'in zulümleri arasında mekteplerdeki çocukları öldürmelerini de sayar (*Târîh*, V, 646).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "ktb" md.; Buhârî, "Diyât", 27; a.mlf., *el-Edebü'l-müfred*, Beyrut 1406/1986, s. 223; Şâfiî, *el-Üm* (nşr. M. Zührî en-Necâr), Beyrut 1393, VI, 173; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 301; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemal Yûsuf el-Hût), Riyad 1409/1989, VII, 498; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, Kahire 1332, II, 92; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 691-692, 694-695; Taberî, *Târîh*, Beyrut 1407/1987, V, 646; İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VIII, 134; Necmeddin en-Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâ'i Smerkand* (nşr. Nazar Muhammed el-Fâryâbî), Riyad 1412/1991, s. 148; Abdülkerim b. Muhammed er-Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbârî Kazvîn* (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, II, 127; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Mülhim v.dğr.), Beyrut 1987, XI, 102; XIV, 81, 158; Ali b. Muhammed el-Huzâî, *Tahrîcû'd-delâilâti's-sem'iyye* (nşr. Ahmed M. Ebû Selâme), Kahire 1401/1981, s. 70-72; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), XII, 253; Şiblî Nu'mânî, *İslâm Tarihi: Sadrü'l-İslâm* (trc. Ömer Rıza [Doğrul]), İstanbul 1347/1928, s. 514; Adam Mez, *el-Hağâretü'l-İslâmiyye* (trc. M. Abdülhâdî Ebû Rîde), Kahire 1366/1947, I, 260; E. Chiera, *Kılden Kitaplar* (trc. Ali Muzaffer Dinçol), İstanbul 1964, s. 95 vd.; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), s. 36 vd., 42, 43, 44, 49, 218 vd., 241, 306; Saîd İsmâîl Ali, *Me'âhidü't-ta'îmi'l-İslâmî*, Kahire 1978, s. 77 vd.; Hitti, *İslâm Tarihi*, II, 627 vd.; G. Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 19; Abdülhay el-Ketânî, *et-Terâtübü'l-idâriyye* (Özel), III, 106 vd.; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 1 vd.; J. M. Landau, "Küttâb", *Eİ²* (İng.), V, 567 vd.

NEBİ BOZKURT

Osmanlılar'da Mektep. Abbâsiler devrinde "küttâb" adıyla anılan mekteplere Karahanlılar veya Selçuklular'da "sıbyan mektebi" denildiği ve Osmanlılar'da da bu ismin kullanıldığı belirtilir. Osmanlılar zamanla bu tip mektepleri "dârü'ttâ'lim, dârü'lilm, muallimhâne, mahalle mektebi, taş mektep, mekteb-i ibtidâiyye" gibi adlarla da anmışlardır. Bu mekteplerin hocalarına "muallim", yardımcılara "kalfa" (halife) denilmiştir. Osmanlılar'da XIX. yüzyılda mektep kelimesi bütün öğretim

kurumlarını içine alacak bir genişlik kazanmış, hatta fakültelerin adında bile yer almıştır.

Genel olarak Kur'an-ı Kerîm öğrenimi etrafında toplanan program İslâm dünyasının değişik ülkelerinde farklı şekiller arzeder. Mağrib'de (Batı Afrika) Kur'an tilâvetine hasredilen program Endülüste Kur'an tilâveti, Arap grameri, kompozisyon, şiir ve güzel yazıya; Kuzey Afrika'da Kur'an tilâveti, hadis ve dinî bilgilerle yazıya; Meşrik'ta Kur'an tilâveti, dinî bilgiler, şiir, büyük şahsiyetlerin sözleri, sâlih kişilerin hikâyeleri, belli seviyede Arap dili ve bazı hesap bilgilerinin öğretilmesine dayanıyordu.

Osmanlı sıbyan mekteplerinin programları başlangıçtan 1924 yılına kadar çeşitli değişiklik ve gelişmeler göstermiştir. Fâtih Sultan Mehmed, İstanbul'da kurduğu ilk dârü'ttâ'limin vakfiyesinde "ta'lim-i kelâm-ı kadîm ve Kur'an-ı azîm" okunmasını şart koşmuştu. II. Bayezid, İstanbul'daki külliyesine ait vakfiyesinde sıbyan mektebinin programını da vermektedir. Buna göre muallimhâneye tayin edilecek muallim ve halife çocuklara Kur'an okumayı ve bazı ilmiyal bilgilerini öğretecektir.

Daha sonra programa yeni dersler ilâve edilmiştir. I. Mahmud'un 15 Şevval 1152 (15 Ocak 1740) tarihli vakfiyesinde muallimhâneye bir de hat hocasının tayin edildiği görülmektedir. Yine I. Mahmud'un annesi tarafından Galata'da yaptırılan mektebin vakfiyesinde "fenn-i kitâbette mahareti müselleme ve ta'lim-i meşk-i hatta âlim bir kimesne hâce-i meşk olup" denildiği gibi I. Abdülhamid vakfiyesinde de "bir hattat üstat" ifadesi yer almaktadır. Aynı padişahın 1195'te (1781) tesis ettiği Bâbü'lî'deki Hamidiye Mektebi'nde Arapça ve Farsça da programa alınmıştı. II. Mahmud tarafından 1824'te çıkarılan ta'lim-i sıbyân hakkındaki fermana ise öncelikle zarurî dinî bilgilerin öğretilmesi şart koşulmuş ve program şöyle tesbit edilmişti: Mektep hocaları çocukları iyi bir şekilde okutup onlara Kur'an tâlim ettirecekler, ardından çocukların istidadına göre tecvid, ilmiyal okutacaklar, İslâm'ın şartlarını ve dinî kaideleri öğreteceklerdi.

Tanzimat'ın ilânından bir müddet önce 1838'de Umûr-i Nâfia Meclisi'nde mektepler için hazırlanan bir lâyhada mektepler küçük ve büyük olmak üzere ikiye ayrıldı. Küçük mahalle mekteplerinde Kur'an öğretilmesi, camilerin yanındaki büyük mekteplerde ise (sınıf-ı sâni) kulak

dolgunluğu olması için Türkçe inşâ, *Tuhfe-i Vehbî*, *Nuhbe-i Vehbî*, *Sübha-i Sıbyân* gibi lugatlarla Birgivi'nin *Risâle*'si gibi kitaplar, ahlâk risâleleri okutulması, hat ve kitâbet öğretilmesi kararlaştırıldı. Ardından bu lâyiha Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbîâlî'de ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye'de bazı değişikliklere uğradı, sarf ve nahiv dersleri de programa dahil edilerek bu mekteplere rüşdiye adı verildi. Tanzimat'ın ilânı arefesinde söz konusu mekteplerde elifbâdan başlamak üzere Kur'an, yazı, ilmiyal, hesap okutulurken programa sonraları tarih ve coğrafya da ilâve edilmiştir.

1846'da dört yıllık eğitim veren sıbyan mekteplerinde elifbâ, Kur'an, ilmiyal, tecvid, Türkçe, muhtasar "ahlâk-ı memdûha" risâleleri okutuluyor, lugat, sülûs ve nesih yazılar öğretiliyordu. Tanzimat'tan sonra üç yıllık mekteb-i ibtidâî olarak faaliyet gösteren bu okulların programları elifbâ, Kur'an-ı Kerîm, tecvid, ilmiyal, ahlâk, sarf-ı Osmânî, imlâ, kıraat, mülâhhas târîh-i Osmânî, muhtasar coğrafya-yı Osmânî, hesap ve hüsn-i hattıan oluşmaktaydı.

1847'de ilk ve orta öğretimin işlerini yürütmek üzere Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti kurularak başına Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi getirildi ve sıbyan mektepleriyle rüşdiyeler ıslah edildi. 20 Nisan 1857'de bu nezâret müsteşarlığa dönüştü. 10 Şubat 1864'te Mekâtib-i Sıbyân-ı Müslime kuruldu. 1882'de bu daire Mekâtib-i İbtidâiyye adını aldı.

Mekteplerin ilk örneği olan küttâblarda sadece erkek çocuklar öğrenim görürken Osmanlılar devrinde kız çocuklarının da erkek çocuklarla birlikte bu ilk mekteplere devam etmesi dikkati çeker. Bununla beraber sadece erkek veya kız çocuklarına ait sıbyan mektepleri de vardı. Sıbyan mektepleri hocalarına dair 1847 tarihli tâlimatta karışık mekteplerde kız ve erkek çocukların yan yana oturtulması tavsiye edildi. 1858 tarihli bir sadâret tezkiresinde Maarif Nezâreti'nce Sultanahmet civarındaki yirmi altı sıbyan mektebinde kız ve erkek öğrencilerin birbirinden ayrılması istenmektedir.

Sumerler'de öğrencilerin sıralara, eski Yunan'da iskemlelere oturmalarına karşılık İslâm mekteplerinde öğrenciler hal-kalar oluşturarak yere otururdu. Yahudi, Mısır, Bizans ve Japon mekteplerinde de öğrencilerin yere oturduğu bilinmektedir. Sıbyan mekteplerine başlama yaşı dört-altı arasında olurdu. Anadolu'da çocuklar

daha ziyade dört yaşında okula verilirken İstanbul'da beş-altı yaşlarında okula başlanırdı. Tanzimat'tan önce çocuklara bir sanata verilmeden Kur'an ve ilmiyal öğretilmesi emredildiği halde 1846'da yayımlanan bir tâlimatla dört-beş yaşındaki çocukların ebeveynlerinin rızası ile okula gönderileceği, altı yaşını bitiren çocuklarını sıbyan mektebine göndermeyenlerin ise cezalandırılacağı bildirilmektedir. 1868 tarihli bir tebliğde herkesin altı yaşındaki çocuğunu okula göndermeye mecbur edildiği görülmektedir.

Sıbyan mekteplerinin tahsil müddeti 1846 tarihli tezkirede dört yıl olarak belirlenmiştir. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde de bu müddet muhafaza edilmiş ve mektebe devam mecburiyeti yaşı erkek çocuklar için yedi, kız çocuklar için altı olarak belirlenmiştir.

Sıbyan mekteplerinin hocaları umumiyetle medrese mezunu olup cami ve mes-cidlerde imam-hatiplik veya müezzinlik yapan kimselerdi. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları ise Kur'an bilen, *Sübha-i Sıbyân* ve *Tuhfe-i Vehbî* gibi risâleleri okumuş yaşı kadınlardı. II. Mahmud devrinde sıbyan mektebi hocaları medrese teşkilâtı içinde hususi bir tahsile tâbi tutulmaktaydı. 1868'de sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere İstanbul'da bir dârülmualimîn-i sıbyân açılmış ve ertesi yıl hazırlanan Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde ancak bu okullardan mezun olanların sıbyan mekteplerine hoca olabileceği belirtilmiştir. II. Abdülhamid döneminde ibtidâî mekteplerinin açılmasıyla sıbyan mektebi tabirinin yerini "mekâtib-i ibtidâiyye" almıştır. Bununla birlikte zamanımıza kadar camilerde çocuklara basit dinî bilgiler verilen ve Kur'an okuma öğretilen yerlerin halk arasında sıbyan mektebi olarak adlandırılması geleneği sürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih Mehmed II Vakfiyeleri (Vakıflar Umum Müdürlüğü), Ankara 1938, s. 132; *Sultan I. Mahmud Vakfiyesi*, VGMA, nr. 47 K., s. 129-132; *Türkiye Maarif Tarihi*, I-II, 82 vd.; Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesi-ne Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 6-10, 38-41; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1974, tür.yer.; Ahmed Çelebi, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), s. 33 vd.; İbrahim Ateş, "Hayrî ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar", *VD*, XV (1982), s. 80; İbrahim Bozdemir, *Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim* (yüksek lisans tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; M. Şakir Ülkütaşır, "Sıbyan Mektepleri", *TK*, sy. 33 (1965), s. 30-36; A. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", *JTS*, II (1978), s. 55-

84; R. Kardaş, "Sıbyan Mektepleri", *TA*, XXVIII, 509-510; Vedat Günyol, "Mektep", *İA*, VII, 655-658; Pakalın, II, 452 vd.; III, 201-203; J. M. Landau, "Maktab", *EP* (İng.), VI, 196-197; Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *DA*, XXVII.

CAHİT BALTAÇI

□ MİMARİ. Sıbyan mektepleri çoğunlukla tek odalı ahşap veya kâğır yapılarıdır. Bir yanı sokak üzerine yerleştirilir, diğer cephesiyle çok defa küçük bir bahçeye açılırdı. Öğrencilerin su içme, tuvalet vb. ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan çeşme, helâ, depo gibi hizmet mekânları bahçe avlusuna uygun gelecek şekilde yerleştirilirdi. Bazı dershanelerin girişinde küçük bir saçakla korunan, kiminde ise daha geniş, yarı açık bir derslik şeklinde olan, bazan bir seki halinde giriş önü mekânı bulunurdu. Dersler yazın bahçede veya eyvanda, kışın bir ocakla ısıtılan dershanede yapılırdı. Çoğunlukla kıbleye yönelik olarak inşa edilen mekteplerin açık veya kapalı kısımlarında ekseriya bir mihrap nişi bulunurdu. Dershaneye girilirken ayakkabılar çıkarılırdı. Pabuçluğun derslik içinde yer aldığı durumlarda üzerinde oturulan alanın döşeme seviyesi girişe göre yükseltilmiş olurdu.

Kare veya dörtgen planlı olan dershanelerin bir duvarında ocak bulunur, mekân alt ve üst pencerelerle yeterli düzeyde aydınlanırdı. Dershane boyutları, yapıran kişinin imkânlarına ve hizmet gereklerine göre büyüüp küçülebilmekle beraber ortalama kenar uzunlukları 5-7,5 m. arasında değişmektedir. Dershanelerin duvarlarında kitap ve diğer gereçlerin saklandığı nişler de inşa edilirdi. Ders sırasında hoca minder üzerine, öğrenciler ise bir halka oluşturarak yere, genellikle hasır serilmiş döşemenin üstüne oturur, rahle üzerine konulan kitapları okurlardı. Bazı hatırlı öğrencilerin ince minderlere oturduğu da olurdu. Dersini vermek durumunda olan her öğrenci hoca'nın veya yardımcısının önüne giderek hazırladığı bölümü okurdu.

İslâm dünyasında küttâb adıyla anılan mektepler yanında Memlûkler devrinde Kahire'de yapılan ve "sebilküttâb" adıyla tanınan alt katı sebil, üst katı mektepten oluşan bir yapı tipi gelişmiş ve XIV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sayıları artarak devam etmiştir. Osmanlı hâkimiyetinde de bu yapılar benimsenmiş ve Kahire'de çok sayıda bu tip bina inşa edilmiştir.

Günümüze ulaşan en erken tarihli Osmanlı sıbyan mektebi binası Bursa'dadır. Yazlık bölüm olarak adlandırılan bir ey-